

Тема 17. Здібності

Мета: формувати поняття: задатки, здібності, талант, геніальність; вчити ефективно організовувати власну освітню діяльність; формувати мотивацію до освітньої діяльності, стимулювати до самовиховання; вчити аналізувати, структурувати і фіксувати інформацію.

План лекції

1. Поняття про здібності. Біологічне і соціальне в здібностях. Роль задатків та різнопланові соціальні діяльності в здібностях. Види здібностей та рівні їх розвитку.

2. Особливості педагогічних здібностей: особистісні, дидактичні, організаторські, комунікативні.

3. Індивідуальні відмінності в здібностях.

Тезаурус: задатки, здібності, талант, геніальність.

Рекомендована література: 2-7. 9-12, 15-21, 24.

Зміст лекції

1. Поняття про здібності. Біологічне і соціальне в здібностях. Роль задатків та різнопланові соціальні діяльності в здібностях. Види здібностей та рівні їх розвитку.

Серед істотних властивостей людини є її здібності.

Здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності і є необхідною умовою її успіху.

Кожна людина здібна до певного виду діяльності. Поза діяльністю цю властивість людини не можна розпізнати, описати та охарактеризувати. Тому ми й складаємо думку про здібності людини за її роботою та результатами діяльності.

Характеризуючи здібності людини, ми робимо висновки про них з погляду вимог, які висуває до людини навчальна, виробнича, наукова

та будь-яка інша діяльність, оцінюємо її як активного діяча, творця матеріальних і духовних цінностей. Ця характеристика містить і оцінку учня, який готується до майбутньої трудової, творчої діяльності, засвоюючи людські надбання в певній галузі знання.

Успіх виконання людиною тих чи інших дій залежить, безперечно, не тільки від здібностей, а й від інших якостей. Наприклад, двоє друзів вступають до інституту. Один витримує іспити, інший зазнає невдачі. Чи свідчить це проте, що один з них більш здібний? На це запитання не можна відповісти, якщо не буде з'ясовано, скільки часу витратив на підготовку кожен з них. Таким чином, лише фактом успіху, здобуттям знань здібності не визначаються.

Кожна здібність людини – це її складна властивість, внутрішня можливість відповідати вимогам, які ставить перед нею діяльність, і спирається на низку інших властивостей, до яких насамперед належать життєвий досвід людини, здобуті нею знання, вміння та навички. Відомо, що чим багатший життєвий досвід, тим легше людині досягти успіху в діяльності. Досвідчена людина, озброєна науковими знаннями, ширше і глибше усвідомлює завдання, які суспільство ставить перед нею, і успішніше їх розв'язує, ніж людина, яка не володіє такими знаннями.

Істотну роль при цьому відіграє не тільки наявність самих знань, а й вміння користуватися ними, застосовувати їх для розв'язання нових навчальних, практичних, наукових та інших завдань. Тому не можна розглядати здібності людини як властивості, що існують незалежно від її знань, умінь і навичок.

Здібності людини спираються на наявні у неї знання, вміння та навички, на системи тимчасових нервових зв'язків, що є засадовими стосовно них, вони формуються й розвиваються у процесі набування людиною нових знань, умінь і навичок.

Проте це не означає, що здібності людини зводяться до її вмінь, знань і навичок. Як би це було так, то за відповіддю біля дошки чи за вдало виконаною роботою ми робили б остаточний висновок про здібності людини. А насправді, як свідчать дані спеціальних психологічних досліджень, можна помітити, що окремі люди, які спочатку не можуть виконувати якусь роботу, в результаті спеціального навчання починають оволодівати певними вміння мита навичками й навіть досягають високого рівня майстерності.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, які є у мовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності володінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками.

Види здібностей.

Здібності виявляються в усіх сферах діяльності людини. Вони поділяються на певні види за змістом і характером діяльності. Так, виокремлюють здібності до навчання, малювання, музики, спорту, науки, організаційні, артистичні, конструкторські, педагогічні.

У усіх без винятку галузях діяльності здібності мають багато спільного і разом з тим різняться. Залежно від цього розрізняють здібності загальні та спеціальні.

Загальними називаються здібності, які певною мірою виявляються в усіх видах діяльності – навчанні, праці, грі, розумовій діяльності. Завдяки загальним здібностям люди успішно оволодівають різними видами діяльності, легко переходять від однієї діяльності до іншої. У учнів загальні здібності виявляються в успішному засвоєнні різних навчальних дисциплін.

Спеціальні здібності виявляються у спеціальних видах діяльності. Наявність певних властивостей є підґрунтям спеціальних здібностей. Так, увага – важлива ознака літературних здібностей, абсолютний музичний слух – підґрунтя музичних здібностей.

Загальні та спеціальні здібності взаємопов'язані й доповнюють одні одних. Серед видатних діячів було багато людей, у діяльності яких поєднувався високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей.

Здібності людей – продукт їхнього суспільно-історичного розвитку. Вони виникають і розвиваються у процесі історичного розвитку і життя людей під впливом його вимог.

У праці виявлялися здібності людей, у праці вони розвивалися й формувалися. Здібності є умовою і продуктом праці.

Кожному історичному етапу розвитку людства відповідає певний рівень розвитку здібностей.

У процесі діяльності люди здобувають знання, оволодівають уміннями, навичками, необхідними для розвитку здібностей. У умовах науково-технічного прогресу здібності змінюються, з'являються нові їх види.

Формування здібностей залежить від культурного рівня суспільства. Розподіл праці зумовлює диференціацію, спеціалізацію здібностей. Розвиток здібностей особистості цілком залежить від попиту, на який, у свою чергу, впливають розподіл праці й породжені ним умови освіти людей.

Нульовий рівень – наявність задатків (вроджених передумов для розвитку здібностей).

Перший рівень – обдарованість (виявлені задатки та розвинені до посереднього рівня здібностей, результати діяльності людини є кращими, ніж у інших).

Другий рівень – талановитість (високорозвинені здібності, результати діяльності людини визнаються суспільством).

Талант може проявлятися в будь-якій людській діяльності, а не лише в галузі науки і мистецтва. Тому талановитим може бути і лікар, і вчитель, і льотчик.

Третій рівень – геніальність (винятково розвинені та використані здібності, результати є виключно творчими, їх цінність визнається людством).

Геній, образно кажучи, створює нову епоху в своїй царині знань. Для нього характерні творча продуктивність, оволодіння культурною спадщиною минулого і водночас рішуче додання старих норм і традицій. Геніальна особистість своєю творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства. У якості прикладу достатньо назвати Арістотеля, Леонардо да Вінчі, Р. Декарта, М. Ломоносова.

2. Особливості педагогічних здібностей: особистісні, дидактичні, організаторські, комунікативні.

Педагогічні здібності реалізуються на перцептивно-рефлексивному і проєктивному рівнях.

Педагогічні здібності характеризують розумові та емоційно-вольові якості особистості, які є взаємопов'язаними й утворюють єдине ціле.

Вони передбачають високий рівень розвитку загальних (спостережливості, мислення, уяви) та спеціальних здібностей. Талановиті педагоги захоплюються музикою, літературою, театром. Конкретні їх здібності включаються в педагогічну діяльність, підпорядковуються їй за наявності педагогічної спрямованості. За певних умов спеціальні педагогічні здібності можуть допомагати, нейтралізувати педагогічну діяльність або заважати їй.

Систему педагогічних здібностей утворюють такі здібності.

Дидактичні – здібності передавати учням навчальний матеріал доступно, зрозуміло, викликати у них активну самостійну думку, організувати їх самостійну діяльність, керувати їх пізнавальною активністю. Проявляються вони у процесі передавання, використання засвоєних знань, умінь і навичок, забезпеченні розвитку особистості, перевірки, контролі, оцінюванні результатів учіння.

Академічні – здібності до певної галузі науки (музики, математики, фізики, біології, літератури), що є предметом викладання вчителя у школі. Здібний педагог добре знає навчальний предмет, глибоко володіє матеріалом, має до нього стійкий пізнавальний інтерес, здійснює дослідницьку роботу, постійно знайомиться з новими досягненнями у своїй і суміжних галузях знань;

Гностичні – здібності до швидкого і творчого оволодіння методами навчання учнів, пошуку і творення способів навчання, збору інформації вчителем про учнів і себе;

Конструктивні – здібності до створення атмосфери співробітництва, спільної діяльності, чутливість до побудови уроку відповідно до мети розвитку і саморозвитку учня, встановлення педагогічне доцільних стосунків з ним;

Перцептивні – здібності педагога проникати у внутрішній світ вихованця, психологічна спостережливість, розуміння особистості учня і його психічних станів;

Мовні – здібності чітко висловлювати свої думки і почуття з допомогою мови та невербальних засобів (міміки, жестів, пантоміміки). Мовлення вчителя повинно бути переконливим, простим, зрозумілим, образним, виразним та емоційно забарвленим. Він має володіти чіткою дикцією, багатим словниковим запасом, уникати мовленнєвих помилок;

Комунікативні – здібності до спілкування з учнями, уміння знаходити правильний підхід до них, встановлювати з ними педагогічне доцільні стосунки, наявність педагогічного такту;

Експресивні – здібності, що виявляються в емоційній наповненості взаємодії з учнями. Елементами їх є правильна дикція, добре поставлений голос, дихання, узгодженість мови, міміки і жестикуляції.

Організаторські – здібності організовувати учнівський клас, згуртовувати його, оптимізувати власну діяльність (планування, контроль тощо). Робота вчителя завжди містить елементи організації і самоорганізації.

Сугестивні – здібності, що виражають здатність вчителя до безпосереднього емоційно-вольового впливу на учнів. Це пов'язано з вмінням педагога переконувати, рівнем його педагогічної свідомості, цілеспрямованістю дій, сформованістю вольової сфери;

Прогностичні – здібності, що виявляються в передбаченні результатів дій, у виховному проектуванні особистості учнів, умінні прогнозувати розвиток їх якостей.

Вони пов'язані з педагогічним оптимізмом, з вірою в дитину, у можливість виховання;

Педагогічна рефлексія – здатність оцінити свою діяльність, її результати, власний індивідуальний стиль.

Педагогічна спостережливість – розподіл, обсяг і переключення уваги. Здібний, досвідчений вчитель уважно стежить за змістом і формою викладу матеріалу, розгортанням своєї думки і думки учня, тримає в полі уваги всіх учнів, чуйно реагує на ознаки їх втоми, неухважності, нерозуміння, фіксує порушення дисципліни, слідкує за власною поведінкою (позою, мімікою, пантомімікою, ходою).

Педагогічні здібності включають багато особистісних якостей і розкриваються через певні дії, уміння. Виявляються педагогічні здібності в особливій чутливості до педагогічних цілей, засобів і результатів міжособистісних стосунків педагога та учнів, здатності запобігти настанню втоми при роботі з людьми, витримувати емоційні навантаження у процесі спілкування (соціальні працездатність і саморегуляція).

Ефективна діяльність учителя на уроці забезпечується його вмінням контролювати рівень знань учнів (отримувати інформацію

про їх запити та успіхи у навчанні); усно і письмово викладати школярам навчальний матеріал; раціонально використовувати час, готувати і використовувати навчальні засоби, технічні і комп'ютерні засоби; вести діалог з учнями, здійснювати взаємодію з ними (насичувати спілкування з ними позитивними емоціями і почуттями); використовувати різні методи навчання.

3. Індивідуальні відмінності в здібностях.

Спостереження за діяльністю людей показує, що у їхніх здібностях є певні відмінності. Здібності – це загальнолюдські властивості. Людина може те, чого не зможе найбільш організована тварина.

Разом із тим у здібностях виявляється й індивідуальна своєрідність кожної людини. Наявність індивідуальних відмінностей у здібностях людини є незаперечним фактом. Вони виявляються в тому, до чого особливо здатна певна людина і якою мірою виявляються у неї здібності. Тут може виявитись якісна характеристика здібності, рівень її розвитку у людини. Так, одна людина здібна до музики, інша – до техніки, третя – до наукової роботи, четверта – до малювання тощо.

У межах однієї здібності люди можуть виявляти різний рівень здібностей – низький, середній, високий. Чим зумовлюються такі відмінності? Вони не є природженими, хоча ми іноді чуємо, наприклад, що «ця дитина здібна» чи «не здібна» від природи.

Як і всі інші, індивідуально-психологічні особливості, здібності не даються людині в готовому вигляді як щось властиве їй від природи. Здібності кожної людини, її індивідуальні особливості є результатом її розвитку. Відстоювати такий погляд необхідно, оскільки існували різні тлумачення ролі спадкового у здібностях людей.

Неправомірною виявилася гіпотеза про залежність здібностей від маси мозку. Відомо, що маса мозку дорослої людини становить приблизно 1400-1600 г. Мозок І.Тургенєва важив 2012 г, А.Франса –1017 г. Але вони були видатними людьми з високим рівнем розвитку здібностей.

Найбільш правомірною є гіпотеза про зв'язок задатків з мікроструктурою мозку та органів чуття, залежно від якої і відбувається функціонування клітин, а також з диференційними особливостями нервових процесів (сила, врівноваженість, рухливість нервової системи, а також її тип). Розвитку здібностей сприяє спадковість соціальних умов життя. Так, у родині Й. Баха було 57 музикантів, з яких 20 – видатних.

Свого часу гостро критикували теорію педологів про фатальну зумовленість здібностей людей природженими задатками. Заперечуючи фатальну природженість здібностей, сучасні психологи не заперечують природжені диференційні особливості, що закладені в мозку й можуть стати передумовою успішного виконання будь-якої діяльності.

Природжені передумови до розвитку здібностей називаються задатками. Під задатками розуміють природні можливості розвитку здібностей. Матеріальним їх підґрунтям є передусім будова мозку, кори його великих півкуль та її функціональні властивості. Ці відмінності зумовлені не тільки спадковою природою організму, а й утробним і позаутробним розвитком.

Таким чином, задатки – це не здібності, а тільки передумови до розвитку здібностей. Усі люди мають задатки до оволодіння мовою, але не всі володіють однаковою кількістю мов і не однаково володіють рідною мовою, натомість тварина, не маючи задатків до мовного спілкування, ніколи не навчиться говорити.

Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей не однакові. Цим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації.

Провідну роль у розвитку здібностей відіграють не задатки, а умови життя, навчання людей, їх освіта та виховання. Між здібностями і задатками існує не однозначний, а багатозначний зв'язок. Задатки є багатозначними. Які саме здібності сформується на основі задатків, залежатиме не від задатків, а від умов життя, виховання та навчання. На ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинути різні здібності.

Не всі задатки, з якими народжується людина, обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, які не знаходять відповідних умов для переростання у здібності, так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст психічних властивостей, які входять до кожної здібності. Ці властивості формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом.

У розвитку здібностей важливу роль відіграє оволодіння знаннями, вміннями, досвідом. Видатні індивідуальні здібності людей в одній чи кількох галузях діяльності називають талантом, а самих людей – талановитими. Такі здібності виявляються у творчій діяльності, творчому розв'язанні складних практичних, теоретичних і художніх завдань.

Індивідуальні особливості здібностей виявляються в різнобічності чи однобічності їх розвитку.

Індивідуальні особливості здібностей кожної людини є результатом її розвитку. Тому для розвитку здібностей потрібні відповідні соціальні умови, активність особистості в діяльності.

Індивідуальні відмінності обдарованих людей виявляються головним чином у спрямованості інтересів. Одні люди, наприклад,

зупиняються на математиці, інші – на історії, треті – на громадській роботі. Подальший розвиток здібностей відбувається в конкретній діяльності.

Слід зазначити, що в структурі здібностей можна виділити дві групи компонентів. Одні займають провідне становище, а інші є допоміжними. Так, в структурі образотворчих здібностей провідними властивостями будуть висока природна чутливість зорового аналізатора – почуття лінії, пропорції, форми, світлотіні, колориту, ритму, а також сенсомоторні якості руки художника, високорозвинена образна пам'ять тощо. До допоміжних ж якостями можна віднести властивості художнього уяви, емоційну налаштованість, емоційне ставлення до зображуваного тощо.

Провідні і допоміжні компоненти здібностей утворюють єдність, що забезпечує успішність діяльності. Однак структура здібностей – це дуже гнучке освіту. Співвідношення провідних і допоміжних якостей у конкретної здібності у різних людей неоднаково. Залежно від того, яка якість у людини є провідним, відбувається формування допоміжних якостей, необхідних для виконання діяльності. Більш того, навіть в рамках однієї і тієї ж діяльності люди можуть володіти різним поєднанням якостей, які дозволяють їм однаково успішно виконувати дану діяльність, компенсуючи недоліки.

Слід зазначити, що відсутність здібностей ще не означає непридатність людини до виконання тієї чи іншої діяльності, оскільки існують психологічні механізми компенсації відсутніх здібностей. Часто займатися діяльністю доводиться не тільки тим, хто має до неї здібності, а й тим, хто їх не має. Якщо людина змушена продовжувати заняття, цією діяльністю, він свідомо чи несвідомо буде компенсувати недолік здібностей, спираючись на сильні сторони своєї особистості. На думку Е. Ільїна, компенсація може здійснюватися через придбані знання або вміння, або через

формування індивідуально-типового стилю діяльності, або через іншу, більш розвинену здатність. Можливість широкої компенсації одних властивостей іншими веде до того, що відносна слабкість якої-небудь однієї здібності зовсім не виключає можливості успішного виконання діяльності, найбільш тісно пов'язаної з цією здатністю. Відсутня здатність може бути в дуже широких межах компенсована іншими, високо в даної людини. Ймовірно, саме це забезпечує можливість успішної діяльності людини в самих різних областях.

Прояв здібностей завжди строго індивідуально і найчастіше неповторно. Тому звести обдарованість людей, навіть займаються однією і тією ж діяльністю, до набору конкретних показників є неможливим. За допомогою різних психодіагностичних методик можна лише встановити наявність тих чи інших здібностей і визначити відносний рівень їх розвитку. Чому відносний? Тому що ніхто не знає абсолютних порогів, або рівнів розвитку, тієї чи іншої здібності. Як правило, судження виносяться для конкретної людини шляхом зіставлення його результатів з середніми результатами тієї чи іншої вибірки обстежуваних. Такий підхід до оцінки здібностей ґрунтується на застосуванні кількісних методів.

Характеризуючи здібності людини, часто виділяють такий рівень їх розвитку, як майстерність, тобто досконалість у конкретному виді діяльності. Коли говорять про майстерність людини, в першу чергу мають на увазі його здатність успішно займатися продуктивною діяльністю. Однак звідси не випливає, що майстерність виражається у відповідній сумі готових умінь і навичок. Майстерність у будь-якій професії передбачає психологічну готовність до творчих рішень виникаючих проблем. Недарма кажуть: «Майстерність – це коли «що» і «як» приходять одночасно», – підкреслюючи, що для майстра немає розриву між усвідомленням творчої задачі та перебуванням способів її рішення.

Наступний рівень розвитку здібностей людини – талант. Слово «талант» зустрічається в Біблії, де має значення заходи срібла, яку ледачий раб отримав від пана на час його відсутності і вважав за краще закопати в землю, замість того щоб пустити в оборот і отримати прибуток (звідси і приказка «зарити свій талант в землю»). У даний час під талантом розуміють високий рівень розвитку спеціальних здібностей (музичних, літературних тощо). Так само як і здібності, талант проявляється і розвивається в діяльності. Діяльність талановитої людини відрізняється принциповою новизною, оригінальністю підходу.

Пробудження таланту, так само як і здібностей взагалі, суспільно-обумовлено. Те, які обдарування отримують сприятливі умови для повноцінного розвитку, залежить від потреб епохи й особливостей конкретних завдань, які стоять перед даним суспільством.

Слід зазначити, що талант – це певне поєднання здібностей, їх сукупність. Окрема ізольована здатність, навіть дуже високорозвинена, не може бути названа талантом. Наприклад, серед видатних талантів можна знайти багато людей як з хорошою, так і з поганою пам'яттю. Це пов'язано з тим, що у творчій діяльності людини пам'ять – це лише один з факторів, від яких залежить її успішність. Але результати не будуть досягнуті без гнучкості розуму, багатой фантазії, сильної волі, глибокої зацікавленості.

Вищий рівень розвитку здібностей називають геніальністю. Про геніальність говорять, коли творчі досягнення людини становлять цілу епоху в житті суспільства, у розвитку культури. Геніальних людей дуже мало. Прийнято вважати, що за всю п'ятитисячну історію цивілізації їх було не більше 400 осіб. Високий рівень обдарованості, який характеризує генія, неминуче пов'язаний з обдарованістю в різних областях діяльності. Серед геніїв, що досягли подібного

універсалізму, можна назвати Аристотеля, Леонардо да Вінчі, Р. Декарта, Г. Лейбніца. Геніальність, як правило, має свій «профіль», якась сторона в ній домінує, якісь здібності проявляються яскравіше.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому виявляються здібності особистості?
2. Які основні компоненти здібностей?
3. Як взаємопов'язані здібності та задатки?
4. Які психічні властивості людини сприяють розвитку здібностей?
5. У чому виявляються якісні відмінності у здібностях людей?
6. Що є показником здібностей?
7. Що зумовлює розвиток здібностей особистості?
8. Що є вирішальною умовою розвитку здібностей?
9. Чи вважаєте ви задатки обов'язковою передумовою розвитку здібностей?
10. Чи передаються здібності спадково?

Тестові завдання

1. Здібності – це:
 - а) індивідуально – психологічні властивості, що є необхідною умовою виконання творчої діяльності,
 - б) психічні властивості, що зумовлюють успішне навчання,
 - в) індивідуально-типологічні властивості людини, які виявляються в діяльності та є умовою її успішності,
 - г) індивідуально-типологічні властивості, що виявляються і розвиваються у творчій діяльності.
2. Яке з тверджень є правильним:
 - а) здібності виявляються в діяльності й у ній розвиваються,
 - б) здібності існують незалежно від діяльності й поза нею,
 - в) поза діяльністю здібності існувати не можуть,
 - г) здібності розвиваються незалежно від діяльності,

про те в діяльності виявляються.

3. Про наявність здібностей до того чи іншого виду діяльності свідчить:

- а) низький темп навчання відповідної діяльності,
- б) значні енергетичні витрати щодо виконання даної діяльності,
- в) індивідуальна своєрідність виконання діяльності,
- г) відсутність зв'язку зі спрямованістю.

4. Перша і найбільш рання ознака обдарованості, що проявляється в прагненні, тяжінні дитини (або дорослого) до певної діяльності називається:

- а) задатками,
- б) здібностями,
- в) нахилами,
- г) талантом.

5. Оберіть правильне ствердження щодо співвідношення задатків та здібностей:

- а) задатки – це різновид здібностей,
- б) задатки – вроджена основа для розвитку здібностей,
- в) задатки і здібності – це синонімічні психологічні поняття,
- г) здібності не пов'язані із задатками.

6. У перекладі з грецької – це поняття означає «карбівка», «печатка»:

- а) темперамент,
- б) характер,
- в) здібності,
- г) діяльність.

7. Найбільш загальною формально – динамічною характеристикою індивідуальної поведінки людини є:

- а) темперамент,
- б) характер,

в) здібності,

г) спрямованість.

8. Сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, які закладаються і проявляються в діяльності та спілкуванні, – це:

а) темперамент,

б) характер,

в) здібності,

г) задатки.

9. У творчих здібностях на перший план виходить:

а) мислення,

б) емоції та почуття,

в) уява,

г) уявлення.

10. Розвиток здібностей – це:

а) розвиток оригінальності розуму,

б) не лише кількісна а й якісна перебудова здібностей,

в) розвиток аналізаторів,

г) розвиток продуктивності оволодіння знаннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Д. Психологія виховання. Київ, 2004. 248 с.
2. Варій М. Й. Психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 288 с.
3. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 376 с.
4. Веракіс А. І. Основи психології. Київ, 2005. 290 с.

5. Власова О. 1. Педагогічна психологія: навч. посібник. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
6. Волошина В. В. Загальна психологія: практикум: навч. посібник. Київ: Каравела, 2009. 344 с.
7. Дубравська Д. М. Основи психології : навч. посібник. Львів : Світ, 2001. 280 с.
8. Заброцький М. М. Вікова психологія, Київ: МАУП, 2002. 192 с.
9. Загальна психологія: підручник для студентів вищ. навч. закладів / за загальною редакцією акад. С. Д. Максименка. Київ: Форум, 2000. 702 с.
10. Зелінська Т. М. Практикум із загальної психології: навч. посібник. Київ: Каравела, 2009. 432 с.
11. Ільїна Н. М. Загальна психологія в екзаменаційних питаннях і відповідях : навч. посібник. Суми : Університетська книга, 2009. 239 с.
12. Казарновська Г. Б. Загальна, вікова і педагогічна психологія: збірник завдань : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1990. 142 с.
13. Костюк Г. С. Нариси з історії вітчизняної психології ХІХ сторіччя. Київ: Вища школа, 1985. 215 с.
14. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
15. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення : навч. посібник. Київ : ЕксОб, 2001. 304 с.
16. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури : навч. посібник. Київ : Наукова думка, 1999. 305 с.

17. М'ясоїд П. А. Загальна психологія. Київ: Вища школа, 2000. 487 с.
18. Основи психології : підручн. / за заг. ред.: О. В. Киричука, А. А. Роменця. Вид. 2-ге, стереотипн. Київ : Либідь, 1996. 632 с.
19. Партико Т. Б. Загальна психологія : підручн. Київ : Ін Юре, 2008. 416 с.
20. Психологія / за ред. Трофімова. Київ, Либідь, 2001. 432 с.
21. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник. Київ: Каравела, 2014. 344 с.
22. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття. Київ, 1988. 365 с.
23. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія. Київ, 2005. 360 с.
24. Сергєєнкова О. П. Загальна психологія: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
25. Степанов О. В. Основи психології та педагогіка : навч. посібник. Вид. 2-ге, випр., доповн. Київ : Академвидав, 2006. 520 с.
26. Яценко Т. В. Психологія дитячої творчості: навч. посібник. Кременчук: Бітарт, 2019. 198 с.